

РЕЦЕНЗІЯ

кандидата біологічних наук, доцента, доцента кафедри біології

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гавій Валентини Миколаївни

на дисертаційну роботу Долженка Юрія Володимировича

«Морфологія черепів *Homo sapiens* XVII–XIX ст. зі східного Полісся

(Чернігово-Сіверщина)»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

з галузі знань 09 – Біологія, спеціальності 091 – Біологія

Актуальність теми дисертаційної роботи. Дисертаційна робота Долженка Юрія Володимировича присвячена дослідженню морфології черепів *Homo sapiens* XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина). Адже, вивчення людського черепа є однією з найбільш плідних, важливих, проте й суперечливих галузей антропології. Дані про черепні варіації широко використовувались у дискусіях щодо постійності або непостійності еволюційних змін. Відмінності в його формі віддзеркалюють еволюційну історію та зв'язки людини. Завдяки високому рівню міжгрупової й індивідуальної мінливості метричних і неметричних ознак черепа *Homo sapiens*, досліджувати фізичний тип *Homo sapiens* важливо для розв'язання багатьох спірних питань морфології та расогенезу.

Антропологічний матеріал загалом є надійним історичним і біологічним джерелом у дослідженні етногенезу та етнічної історії народів. Він дає змогу виявити характерні морфологічні особливості окремих племен або етнічних одиниць і на цьому ґрунті виявити їхню спорідненість, територію розселення та зв'язок з етносом.

Територія давньої Сіверської землі – своєрідна й цікава з погляду розселення східних слов'ян із глибокої давнини. Цей регіон характеризується непростим етнічним та антропологічним складом. Тут проживали українці, білоруси, росіяни та меншою мірою молдавани, роми, кавказькі народи та євреї.

В зв'язку з цим, морфологія населення Чернігово-Сіверщини раннього нового та нового часу вкрай важлива.

Тому, актуальність теми дисертації Долженка Юрія Володимировича не викликає сумніву.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дослідження було виконане в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри біології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя «Методи біологічних досліджень в суміжних дисциплінах» (реєстраційний номер 0121U108190) (2021–2025 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційній роботі на основі проведених досліджень та їх теоретичного аналізу автором було виявлено антропологічні зв'язки мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. Долженко Ю.В. провів внутрішньогруповий аналіз черепів із Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. (чоловіків і жінок окремо), висвітлив особливості формування антропологічного складу населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. у добу раннього нового та нового часу.

Автором вперше залучено методику етнічної краніоскопії для виявлення антропологічних зв'язків мешканців Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.

Дисертантом було уведено до наукового обігу нові антропологічні матеріали з поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст., розширено базу індивідуальних розмірів черепів із поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. з 12 черепів до 191.

Наукове та практичне значення. Результати експериментальних досліджень мають вагомe теоретичне значення, оскільки можуть бути використані при підготовці загальних наукових праць, підручників з біології, антропології, етнічної історії, археології тощо.

Позитивним є те, що результати досліджень та наукові положення дисертації уже впроваджено в навчальний процес вищої школи, зокрема, при викладанні дисциплін фахової підготовки здобувачів освітніх ступенів «бакалавр», «магістр» та «доктор філософії» у ЗВО, що підтверджується відповідним актом про впровадження.

Повнота викладення матеріалу дисертації у наукових публікаціях.

Основні результати дисертаційної роботи достатньо повно викладені в опублікованих дисертантом наукових працях, апробовані на наукових конференціях. Результати дослідження висвітлено в наукових працях, з яких: 11 статей у фахових наукових виданнях України та 11 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових міжнародних та всеукраїнських конференцій:

міжнародних:

- XVIII міжнародна наукова конференція студентів та аспірантів «Молодь і поступ біології», 6–7 жовтня 2022 р., м. Львів.
- IX Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 12 квітня 2023 р., м. Ніжин.
- XX Міжнародна наукова конференція студентів і аспірантів «Молодь і поступ біології», присвячена 90-річчю від дня народження професора Ореста Демківа, 18–20 квітня 2024 р., м. Львів.
- X Міжнародна заочна науково-практична конференція «Актуальні питання біологічної науки», 17 квітня 2024 р., м. Ніжин.
- VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародні наукові дослідження: інтеграція науки та практики як механізм ефективного розвитку», 29–30 квітня 2025 р., м. Київ.
- XV міжнародна науково-практична конференція «Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти», 15–16 серпня 2025 р. Львів.
- The 2nd International Scientific and Practical Conference «Innovations in Science: From Theoretical Foundations to Practical Impact», September 1–3, 2025. Antwerpen, Belgium/online.

всеукраїнських:

- Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2023 р., м. Ніжин.
- Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Крок в науку: дослідження у галузі природничо-математичних дисциплін та методик їх навчання», 07 грудня 2023 р., м. Чернівці.

- Всеукраїнська мультидисциплінарна науково-практична інтернет-конференція «Молодь і сучасні тренди наукової думки», 01 березня 2024 р., м. Ніжин.

- XX Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання біології та медицини» 24 травня 2024 р., м. Лубни.

Ступінь обґрунтованості наукових положень. Наукові положення обґрунтовано, отримані результати мають наукову новизну, висновки мають наукову і практичну значущість, підтверджені великим обсягом матеріалу, одержаного у процесі проведеного дослідження. Достовірність отриманих висновків підтверджено використанням теоретичних та емпіричних методів, кількісним аналізом експериментальних даних, зокрема із застосуванням краніометричної, краніоскопічної й краніофенетичної антропологічних програм і міжгрупового канонічного аналізу, а також методів головних компонент та географічного методу та зафіксованими довідками про впровадження результатів дослідження.

Структура та зміст дисертації, її завершеність та відповідність встановленим вимогам. Структура та зміст дисертаційного дослідження Долженка Юрія Володимировича засвідчує, що воно охоплює цілісний процес науково-дослідної роботи, який включає всі її стадії: від ідеї, розробки схеми та методології дослідження, проведення дослідження та до впровадження результатів дослідження у навчальний процес вищої школи. Матеріал дисертаційної роботи, що рецензується, викладено на 304 сторінках друкованого тексту за традиційною схемою, включаючи анотацію, вступ, 6 розділів (огляд літератури; матеріали та методи досліджень; 3 розділів експериментальних досліджень; узагальнення), висновків, списку використаних джерел та додатків, містить 67 рисунків і 52 таблиці. Роботу ілюстровано таблицями та рисунками, які допомагають кращому сприйняттю отриманих автором результатів.

У Вступі обґрунтовано актуальність досліджень, визначено мету і завдання дослідження, показано зв'язок роботи з науковими темами, програмами, зазначено наукову новизну і практичне значення додержаних

результатів, особистий внесок здобувача, надано відомості щодо апробації та реалізації результатів роботи, наведено дані про публікації, структуру та обсяг роботи.

У розділі 1 «Дослідження серій черепів: огляд літератури», за результатами аналізу наукової літератури теоретично обґрунтовано та з'ясовано, що краніологічне вивчення Лівобережжя козацького часу має свою історію досліджень, починаючи з робіт В. І. Бушковича та В. Алексєєва та існує потреба в подальшому розвитку антропологічних досліджень в Україні, особливо в контексті вивчення етногенезу українського народу та регіональних особливостей населення різних історичних періодів. Автором з'ясовано, що розвиток краніометричних досліджень у Східній Європі другої половини XX – початку XXI ст. характеризується кількома тенденціями. Передусім відбулося значне методологічне вдосконалення. Якщо ранні дослідження спиралися на застарілі методики, згадані в критиці В. Алексєєва (1969), то поступово утвердилася стандартизована краніометрична програма.

Загалом, огляд літератури викладено послідовно та аргументовано, він є достатньо повним і ретельним аналізом стану і перспектив досліджень у вибраному автором дисертації науковому напрямку.

У розділі 2 «Матеріали та методи дослідження» представлено характеристику антропологічних матеріалів, методики проведення досліджень та статистичної обробки результатів.

Розділ 3 «Краніометрична характеристика матеріалів з окремих поховань Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.», який складається із 2-х підрозділів, демонструє, що краніологічні матеріали з Батурина демонструють відносну антропологічну однорідність та за даними типології, чоловічу серію з Батурина можна віднести до центральноукраїнського антропологічного типу у зв'язку з брахікранною мозковою частиною, відносно широким обличчям та великим кутом випинання носових кісток. Виявлено, що жіночі черепи з Батурина одного типу з чоловічими. Відрізняються вони від чоловічої серії дуже слабо: вищими орбітами, трохи вужчим обличчям, нижній край грушоподібного отвору за антропінною формою в групі більший.

У розділі 4 «Антропологічний склад Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст.: окремі ознаки» дисертантом з'ясовано, що краніологічне дослідження населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. засвідчило значну морфологічну неоднорідність антропологічного складу окреслених серій та загалом усі вони належать до великої європеїдної раси з ознаками певної метисації, що проявилась у переважанні брахікранного типу мозкового відділу черепа.

У розділі 5 «Населення Чернігово-Сіверщини XVII–XIX ст. за неметричними ознаками черепа» автором за даними багатовимірної статистичного аналізу методом головних компонент виявлено певну подібність досліджуваної збірної групи черепів (чоловіки і жінки) з Чернігово-Сіверщини до козацької серії з Середньої Наддніпрянщини (Лютенька) та меншою мірою черепів з Ічкерії (нохчі). Встановлено певний зв'язок з кавказькою групою, що окреслює подальші перспективи для досліджень цього питання як з біологічної, так й історичної сторони.

У розділі 6 «Узагальнення» стисло і чітко підсумовано результати дисертаційної роботи, які повністю відповідають меті та поставленим завданням.

Список використаних літературних джерел наведено в кінці кожного розділу, посилання на них у тексті дисертації зроблено з дотриманням вимог.

7. Ступінь обґрунтованості наукових положень. Наукові положення, висновки, сформульовані в дисертації, ґрунтуються на значній кількості фактичного матеріалу. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань застосовувалися адекватні та сучасні методи досліджень. Праця написана змістовно, українською літературною мовою, стиль викладення матеріалу науковий.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації.

Позитивно оцінюючи роботу Долженка Юрія Володимировича в цілому доцільно звернути увагу на окремі недоліки:

1. Було б доцільно унаочнити на карті територіальні межі Чернігово-Сіверщини

2. В індивідуальних характеристиках черепів не наводиться форма їх мозкової частини в *norma verticalis* (бірзоїдна, овоїдна, сфероїдна тощо)
3. Немає пояснення, чому для краніоскопії використано лише 160 черепів, тоді як для краніометрії 191.

Проте, зроблені зауваження та зазначені недоліки не знижують наукової і практичної цінності роботи.

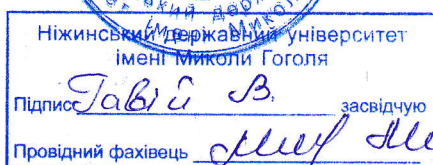
Загальний висновок. Дисертаційна робота Долженка Юрія Володимировича «Морфологія черепів *Homo sapiens* XVII–XIX ст. зі східного Полісся (Чернігово-Сіверщина)» подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 091 – Біологія за своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною постановки та розв'язанням проблем, практичним значенням, є самостійною закінченою науковою роботою, що відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44), а її автор, Долженко Юрій Володимирович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 09 Біологія за спеціальністю 091 Біологія.

Рецензент:

кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри біології
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

Валентина ГАВІЙ

Підпис *Гавій В.* засвідчую
Провідний фахівець *Михайленко Т.*